

ТЕРМОКІНЕТИЧНІ ДІАГРАМИ ЧАС-ТЕМПЕРАТУРА- ПЕРЕТВОРЕННЯ ДЛЯ РОЗПЛАВІВ СИСТЕМИ *As-Se*

Т.М. Мельниченко, Я.П. Куценко*, Я.Я. Коцак*,
Т.Д. Мельниченко

Ужгородський державний університет, 294 000 Ужгород, вул. Волошина, 54

*Інститут електронної фізики НАН України,
294 000, Ужгород, вул. Університетська, 21

В роботі проведені дослідження здатності розплавів системи *As-Se* до склування за допомогою кінетичного підходу шляхом побудови кінетичних діаграм час-температура-перетворення. Разраховані криві Таммана $I(T)$, $U(T)$, а також параметри, що характеризують кінетику стаціонарного і нестаціонарного зародкоутворення при температурі максимальної кристалізації. Установлена кореляція між концентраційними залежностями критичних швидкостей охолодження, кривих $I(T)$, $U(T)$, $\eta(T)$ з кривими ліквідуса діаграм стабільної рівноваги стану.

Із класу халькогенідних скловидних напівпровідників (ХСП) найбільш вивчені стекла системи *As-Se*. Матеріали системи *As - Se - Te* аморфний селен, а також сплави *Se* з *Te* суттєво збільшують чутливість фотографічних, фототермопластичних носіїв запису [1,2]. В зв'язку з цим цікаво було вивчити умови утворення метастабільних станів сплавів в системі *As - Se - Te*. Найбільш зручно було вивчати розрізи: *As - Se* та квазібінарний $As_2Se_3 - As_2Te_3$. Фазові переходи і ланцюжкова структура сполук, що утворюються в системі, сприяють можливим сильним переохолодженням, утворенню метастабільних фаз.

При одержанні стекел необхідно враховувати фактори, що сприяють склуванню. Так, за незмінної структури і швидкості охолодження стабілізатором кінетичних факторів служить пониження температури ліквідусу сплавів T_L рівноважної діаграми стану, оскільки дозволяє скоротити час перебування розплаву в температурному інтервалі утворення зародків. Тому схильність до склування корелює з приведеною температурою склування $T_{gr} = T_g/T_m$ [3]. Аналіз скловид-

них сплавів систем з різною структурною будовою, характером хімічної взаємодії і властивостями показує, що найбільш стабільні стекла халькогенідних систем мають $T_{gr} > 0.65$, а найкращі склоутворювачі в системах $As(Sb) - S(Se, Te)$ і $As(Sb) - S(Se, Te) - Br(I) - T_{gr} > 0.70$ [3,4]. В системі *As - Se - Te* мінімальне значення T_{gr} відповідає сполуці As_2Te_3 , а максимальне - евтектичному сплаву (евтектика, що утворюється в інтервалі концентрацій 15 ÷ 23 ат.% *As*) розрізу *As-Se*.

Развиток процесу кристалізація - склування в кожному конкретному випадку залежить від термодинамічних, кінетичних параметрів розплаву і характеризується кінетичними умовами експерименту, котрі можна визначити, використовуючи найбільш загальну кінетичну теорію [4]. Згідно цієї теорії, здатність розплаву до аморфізації прийнято характеризувати критичною швидкістю охолодження (ШСО) здатною подавити процеси кристалізації і, яку можна оцінити із діаграм частемпература - перетворення (Ч-Т-П - діаграми) для любого складу. Для розрахунку Ч-Т-П - діаграм необхідні дані

про температури склування T_g і плавлення T_m , характер взаємодії, вільні енергії всіх стабільних і метастабільних фаз, структуру ближнього порядку і її зміни при твердненні, кінетику неізотермічної кристалізації. Особливо слід вивчити параметри, які за зовнішніх впливів (T_g , T_m , в'язкість) перетворюються в частково регульовані і сприяють склуванню.

Критичні швидкості охолодження сполук і сплавів в досліджуваних системах визначали з рівняння Колмогорова-Авраамі, яке зв'язує об'ємну долю кристалічної фази X в момент τ із швидкостями гомогенного зародкоутворення I і росту неоднорідностей складу і структури U [4,5], представлених в вигляді який передбачає сферичну форму зародка, кінетичний бар'єр утворення зародків близький до потенціального бар'єра в'язкої течії E_n , флуктуаційний механізм зародження і механізм нормального росту. За високої в'язкості метастабільної фази час установлення стаціонарної концентрації зародків збільшується. Процес нестационарного зародкоутворення характеризується стаціонарною частотою зародкоутворення I_0 і часом запізнення τ_0 ($I(t) = I_0 \exp(-\tau_0/\tau)$) [4]. Доля закристалізованого об'єму зразка, для практичних розрахунків рівна 10^{-6} [5], в момент часу τ визначається інтегралом, приблизна оцінка якого для $\tau \ll \tau_0$ (τ_0 - час запізнення установлення стаціонарного стану)

$$X(\tau) = (\pi/23) I U^3 (\tau^5/\tau_0) \exp(-\tau_0/\tau).$$

Величина і температурний хід в'язкості неасоційованої рідини з частинками сферичної форми, діаметр яких a , добре апроксимується в досліджуваному інтервалі температур рівнянням Вільямса-Ландела-Феррі (ВЛФ) [6]. Порівняння експериментальних даних вивчення температурної залежності в'язкості деяких сплавів системи $As-Se$ [7] з розрахованими із рівняння ВЛФ показує задовільне суміщення кривих $\eta(T)$ в інтервалі температур $T_m - T_g$. Побудовані на основі розв'язків рівняння кінетичні діаграми час-температура-перетворення (Ч-Т-П) дають

можливість визначити ШСО, достатні для переведення рідини в скловидний стан з наперед заданою долею кристалічності фази [4].

Враховуючи квазіевтектичний характер структури стекел навіть стехіометричних сполук $As_2(Sb_2)S_3(Se_3)$, $As(Sb)S(Se,Te)I$ [6,8] можна в першому наближенні поширити на проміжкові склади системи $As-Se$ метод розрахунку ШСО, справедливий тільки для сплавів з нереконструктивною кристалізацією, а для розрахунку ШСО проміжкових складів системи $As_2Se_3 - As_2Te_3$ необхідно буде використати модифіковану класичну теорію зародження [9].

При розрахунку ШСО використовувались експериментальні дані про температури плавлення T_m , розм'ягчення T_g , а також літературні дані [10] про теплоти плавлення ΔH_m . Значення теплот плавлення і молярні маси проміжкових сплавів в досліджуваних системах визначались як аддитивні суми теплот плавлення і молярних мас відповідних вихідних компонент систем. Величина параметра a оцінювалась з врахуванням структури кристалів, які ростуть.

Дослідження залежності стаціонарної частоти зародкоутворення I і лінійного росту кристалів U від переохолодження ΔT рідини носять екстремальний характер. Практичне значення мають положення і величини максимальних значень цих параметрів, область температур перекриття кривих Таммана $I(\Delta T)$ і $U(\Delta T)$, а також значення інших параметрів, які характеризують кінетику кристалізації стекел (робота утворення кристалічного включення W , радіус критичного зародка R_c , за максимальної швидкості зародкоутворення I_{max} установленого стаціонарного процесу, час запізнення τ_0 і час витримки τ , за який при температурі T доля кристалічної фази досягає величини X).

Максимум $U(T)$ досягає максимальних значень за температур рівних $(0,95 \div 0,98)T_m$. Швидкість росту кристалів найменша в області утворення евтектики $Se + As_2Se_3$ і на декілька порядків вища в сплавах близьких за складом до As_2Se_3 .

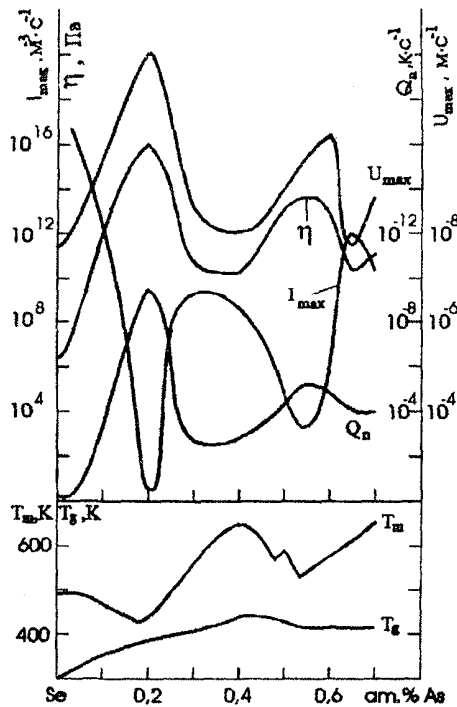
Максимуми температурних залежностей частоти гомогенної нуклеації сплавів системи *As-Se* розміщуються в інтервалі температур $T_{max} = (0,94 \div 1,24)T_g$. Найменші значення максимальної частоти гомогенного зародження спостерігаються в розплавах зі складом близьким до евтектичних (мал.1). Аналіз результатів розрахунків досліджуваних кінетичних параметрів подвійних сплавів системи *As - Se* показує, що характер кривих Таммана мало змінюється від зміни складу.

Звертає на себе увагу порівняно невелике значення I_{max} в розплавах близьких по складу до As_2Se_3 . Очевидно це зв'язано з значно більшим значенням в'язкості цих розплавів, а також порівняно великими значеннями термодинамічного бар'єра W і порівняно високим поверхневим натягом σ .

Час запізнення τ_0 складає тисячі секунд для As_2Se_3 і збільшується до $1,2 \cdot 10^{12}$ с в розплаві евтектики між *Se* і As_3Se_3 . В цьому розплаві радіус критичних зародків найбільший ($R_c = 8,2 \cdot 10^{-10}$ м).

Мінімуми кривих Ч-Т-П для нестационарного зародження зсунуті в область більш високих переохолоджень відносно мінімумів кривих Ч-Т-П для стаціонарного зародкоутворення. Критичні швидкості охолодження (ШСО) сплавів системи *As-Se*, розраховані для умов стаціонарного Q і нестационарного Q_n зародження, відрізняються не більш ніж на один порядок і є дуже низькі (Таб.1).

Отримані значення ШСО добре узгоджуються з отриманими експериментально.

Малюнок. 1. Криві ліквідуса T_m і залежності температури склування T_g , критичної швидкості охолодження для умов нестационарного зародження Q_n , максимальних значень швидкості росту U_{max} і зародкоутворення I_{max} , а також в'язкості розплаву η при температурі максимального зародження I_{max} від складу для системи *As - Se*.

Концентраційні залежності ШСО сплавів із системи *As-Se* характеризуються наявністю двох мінімумів (мал.1). Перший мінімум, глибокий і вузький співпадає з положенням евтектики між *Se* і As_2Se_3 , а другий менш глибокий і дещо розмитий захоплює область складів, в котрій утворюються евтектики між As_2Se_3 і *AsSe* і *AsSe* і *As*, а також утворюється сполука *AsSe*.

Як показали дослідження параметра T_{gr} стекол системи *As-Se*, збагачених селеном [2], виділяється область великих значень T_{gr} (0,65 ÷ 0,74), що збігаються з областю складів, де знаходиться подвійна евтектика. З ростом вмісту *As* в сплавах температура T_m збільшується, а разом з тим збільшується і область перекриття температурних залежностей параметрів I і U , відповідно зростають і критичні швидкості охолодження сплавів.

Таблиця 1. Параметри, які характеризують кінетику процесу кристалізації стекол системи *As-Se*.

Склад, ат. %	T_m , K	$(\Delta T)_n$ K	$T_g T_m$	σ , Джс/Н ²	При I_{max}			Q_n , Кс ⁻¹
					$R_c \cdot 10^{10}$, м	$W \cdot 10^{18}$, Джс	τ_0 , с	
<i>Se</i>	493	85	0.63	0.023	5.9	0.05	$2 \cdot 10^5$	$5 \cdot 10^2$
$As_0 Se_{0.9}$	455	90	0.78	0.034	7.1	0.12	$1 \cdot 10^8$	$1 \cdot 10^{-4}$
$As_{0.2} Se_{0.8}$	440	85	0.86	0.040	8.2	0.19	$1 \cdot 10^{12}$	$1 \cdot 10^{-11}$
$As_{0.3} Se_{0.7}$	575	135	0.70	0.045	7.4	0.19	$2 \cdot 10^4$	$1 \cdot 10^{-3}$
$As_{0.4} Se_{0.6}$	648	155	0.69	0.051	7.7	0.23	$5 \cdot 10^3$	$8 \cdot 10^{-4}$
$As_{0.5} Se_{0.5}$	590	135	0.75	0.051	7.8	0.23	$9 \cdot 10^5$	$5 \cdot 10^{-6}$
$As_{0.6} Se_{0.4}$	575	130	0.76	0.052	7.4	0.22	$5 \cdot 10^6$	$4 \cdot 10^{-6}$
$As_{0.7} Se_{0.3}$	650	145	0.73	0.054	7.1	0.20	$3 \cdot 10^5$	$6 \cdot 10^{-4}$

Як видно з малюнка, в цих же інтервалах концентрації спостерігаються і екстремуми таких концентраційних залежностей як максимальна швидкість нуклеації I_{max} , максимальна швидкість росту кристалічних включень U_{max} і в'язкості η при I_{max} .

Збільшення в'язкості за рахунок зниження температури ліквідусу сприяє подавленню росту зверхкритичних центрів кристалізації. З мал.1 видно, що в'язкість в області температури максимуму швидкості нуклеації найбільша в евтектичному сплаві, де інтервал перекриття ΔT_n кривих $U(T)$ і $I(T)$ найменший (85 K).

Низькі значення ШСО сплавів в системі *As-Se*, очевидно, обумовлені дестабілі-

зацією кристалічних сумішей в області утворення евтектик і проміжкових фаз стехіометричного складу подвійних сполук *AsSe*, As_2Se_3 .

Дисоціативний характер плавлення і інші причини дозволяють визначити тільки правильний порядок ШСО. Більш точні дані можна отримати після вимірювань молярної теплоти плавлення і інших експериментальних величин, що входять в вирази для $I(T)$ і $U(T)$. Розраховані із кривих Ч-Т-П критичні швидкості охолодження близькі до отриманих із експерименту.

Таким чином, недивлячись на те, що деякі параметри задаються наближено, проведені розрахунки дозволяють визна-

чити реальний порядок величини ШСО, прослідкувати залежність від складу основних кінетичних параметрів процесу кристалізації, а також встановити взаємозв'язок характеру міжатомної взаємодії в системі зі зміною величини кінетичних параметрів процесів кристалізації, які в

свою чергу визначають параметри фотоіндукованих змін в ХСП, відкриває можливість прогнозування їх з врахуванням умов оптичного запису.

1. Черкасов Ю.А. Несеребрянные фотографические процессы. Под ред. Картужанского А.А. Л. : Химия, С.45-101. (1980).
2. Мельниченко Т.Н., Шипляк М.М., Мельниченко Д.П., Кикинеши А.А.
3. Изв. АН СССР. Неорган. материалы. **25**. N8. С.1371-1375. (1989)
4. Kauzman W. Chem. Rev. **43**, 249 (1948).
5. Скрипов В.П., Коверда В.П. Спонтанная кристаллизация переохлажденных жидкостей. М.: Наука, (1984). 230 с.
6. Uhlmann D.R. J. Non. Cryst.Solids. **7**, 4, 337 (1972).
7. Мельниченко Т.Н., Туряница И.Д., Штец П.П., Рубиш В.М. Изв. АН СССР. Неорган. материалы. **22**, 12, 2047 (1986).
8. Немилов С.В., Петровский Г.Т. Журн.прикл.хим. **36**, В.4, 977 (1963).
9. Борисова З.Х. Панус В.Р. Образцов А.А. Вестник ЛГУ. Физ. и хим. **22**, 4,121 (1970).
10. Шипилов М.П., Жилин А.А. Физ. и хим. стекла. **17**, 2, 233 (1991).
11. Физико-химические свойства полупроводниковых веществ. Справочник. М.: Наука. (1979). 350 с.

THERMOKINETIC DIAGRAMS TIME-TEMPERATURE -TRANSFORMATION FOR MELTS *As-Se*

**T.M. Melnichenko, J.P. Kutsenko*,
J.J. Kotsak*, T.D. Melnichenko**

Uzhgorod State University, 294 000, Uzhgorod, Voloshin, 54

*Institute of Electron Physics, NAS Ukraine, 294 000 Uzhgorod, str. Universitetska, 21

The ability to glass-formation of *As-Se* melts is researched within kinetic approach by the way of kinetic $T - T - T$ diagram. Tamman curves $I(T)$, $U(T)$ calculated, and parameters, which are characterize the kinetic of steady -state and non - steady -state nucleation at maximum crystallization temperature also calculated. Correlation between concentrative dependences of critical cooling rate, curves $I(T)$, $U(T)$, $\eta(T)$ and curves of diagram liquidus in stable equilibria are estimated.